

DİVANLARDAKİ MANZUM ‘ARZ-I HÂLLER

H.Dilek BATİSLAM*

ÖZET

Şikâyet dilekçesi niteliği taşıyan, şikâyet defterlerine kaydedilen mensur ‘arz-ı hâllerin yanı sıra divanlarda şairlerin yazdığı manzum ‘arz-ı hâl örnekleri de vardır. Manzum ‘arz-ı hâller içerikleri, biçimsel özellikleri dil ve anlatımları bakımından mensur ‘arz-ı hâllerden farklı özellikler taşır. Bu makalede ‘arz-ı hâller hakkında bilgi verildikten sonra divan şairlerinin divanlarından alınmış 12 manzum ‘arz-ı hâl örneğinden yola çıkılarak manzum ‘arz-ı hâllerin önemi ve özellikleri ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: ‘Arz-ı hâl, Divan, Divan şiiri, şikâyet, şikâyet mektubu.

VERSE PETITIONS IN DİVAN POETRY

ABSTRACT

Along with the prose petitions registered to the registration books of complaints and having the quality of the letter of complaint, there are also samples of verse petitions written by poets in Divans. The contents of verse petitions are different from prose petitions in terms of language, narration and form. In this study, after giving information about the petitions, we try to emphasize the importance and characteristics of verse petitions of twelve samples taken from divan poetry of divan poets.

Key words: Petition, divan, divan poetry, complaint, letter of complaint.

Resmî bir makama içinde bulunulan hâlî bildirme, çeşitli konulardaki şikâyetleri dile getirme vb. amaçlarla sunulan yazı veya dilekçeye ‘arz-ı hâl denir. Arz-ı hâl yerine rikâ’, ruk’a, mahzar, istid’â’, kâğıt ve son dönemlerde bazen de arza kelimeleri kullanılmıştır¹. ‘Bütün bir kaza halkını temsil etmek üzere doğrudan kadiya gidip onun aracılığıyla sunulan ‘arz-ı hâller ‘arz-ı mahzar, askerî ya da resmî kişilerin şikâyet dilekçeleri sadece ‘arz, reâyanın dilekçeleri ise, ‘arz-ı hâl olarak isimlendirilmiştir². Mahzarlar, şikâyet, talep, teşekkür vb. amaçlarla ilgili makamlara birden çok kişinin imzasıyla ulaştırılan ‘arz-ı hâllerdir. Mahzar verenler genellikle bir ferman çıkarılarak uğradıkları haksızlığın giderilmesini, taleplerinin yerine getirilmesini istemişlerdir. Mahzar dolayısıyla çıkarılan fermanlar kadı sicillerine de kaydedilmiştir³.

‘Arz-ı hâl yazımının kendine özgü belirli kuralları vardır. Özel kâğıtlara yazılan ‘arz-ı hâllerde kâğıt önce ortasından ve üst kısmından ikiye katlanır, bu çizgi üzerine Besmele yerine geçmek üzere bir işaret konur. Daha sonra dörde katlanan kâğıdın her bölümüne ‘arz-ı hâl verilen makamın ve makam sahibinin rütbesine göre değişen, yazılması zorunlu ifadeler yer verilir. ‘Arz-ı hâller hitap, dua ve bitiş bölümlerinden oluşur. Ana bölümde dilekçe sahibinin kendisini tanıttığı “ta’rif-i nefis”, sahip olduğu vasıfları ifade eden “beyân-ı istihkak” ve istekleri belirten “beyân-ı matlab” bölümü yer alır. ‘Arz-ı hâllerin dili de farklı

* Doç.Dr. Çukurova Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi. batislam@cu.edu.tr

¹ *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, “Arz-ı hâl” mad., Dergâh Yay., İstanbul 1977, c.1, s.170; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 15. Baskı, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 1998, s. 40; Mehmet İpşirli, “Arzuhal” mad., *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul 1991, c.3, ss. 447-448.

² Halil İnalcık, “Şikâyet Hakkı: ‘Arz-ı Hâl ve ‘Arz-ı Mahzar’lar”, *Osmanlı Araştırmaları, The Journal of Ottoman Studies*, İstanbul 1988, sayı: VII-VIII, s.35.

³ Mehmet İpşirli, “Mahzar” mad., *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, Ankara 2003, c.27, ss. 398-401.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/1 Winter 2008*

özellikler taşır. Amaç “mâruz-ı çâker-i kemîneleridir ki” diye yapılan girişle anlatılır, “ol bâbda ve kâtibe-i ahvâlde emr ü fermân hazreti menlehül emrindir” diye bitirilir. ‘Arz-ı hâlin sonunda ise, istek sahibi imzasına yer verir. Bazı yönle-riyle günümüzdeki dilekçeye benzemekle birlikte oldukça gelişmiş bir şekilde ve kalıplaşmış ifadelerle düzenlenen ‘arz-ı hâllerin yazılması çok kolay değildir. ‘Arz-ı hâlcî olmadıkları halde devlet dairelerinde münşilik yapmış kâtipler arasında, kâtip ve ‘arz-ı hâlcilere örnek olmak üzere mektup ve ‘arz-ı hâl yazarak bunları bir risale halinde toplayanlar da olmuştur⁴.

Okuma yazma bilenlerin az olduğu dönemlerde ‘arz-ı hâl yazarak geçinenler ‘arz-ı hâlcilik adı verilen bir mesleğin ortaya çıkmasına neden olmuşlardır. XVIII. yüzyılda bu işi meslek edinenler ‘arz-ı hâlcî başı adı verilen bir yetkiliye bağlanarak ‘arz-ı hâlciliğin kuralları belirlenmiştir. Kurallar gereği bu mesleği seçenler ‘arz-ı hâlcî başına başvururlar. Divan-ı hümâyûn ocağı zabıtlarından çavuşlar emini ve kâtibiyle ‘arz-ı hâlcî başından oluşan bir kurul başvuruda bulunanları imtihan eder. İmtihanda başarılı olanların kimlik tespiti yapıp dürüstlükleri kanıtlanmışsa izin kâğıdı çıkarılır. Böylece ‘arz-ı hâlcî olmaları karara bağlanmış olur. ‘Arz-ı hâlciliğe özellikle devlet dairelerinde çalışmış ve herhangi bir sebeple işinden ayrılmış olanlarla açıkta kalan memurlar girmişlerdir. Zamanla ‘arz-ı hâlcilerin belirli kurallar dahilinde seçimi ve çalışma izni alma işlemlerinin gerektiği gibi yapılmadığı görülmüştür. Bu nedenle 1773 tarihinde çıkarılan bir fermanla ‘arz-ı hâlcilerin dürüst, namuslu, ‘arz-ı hâl yazmasını, şer’-i şerifi ve kanunları bilen, yürürlükteki kurallardan haberdar tecrübeli kimselerden seçilmesi gerektiği, bir süreden beri bu vasıfları taşımayan bazı kişilerin ilgililerden izin almadan ‘arz-ı hâlcilik yaptıkları belirtilerek kurallara uymayanların cezalandırılması istenmiştir⁵.

Osmanlı döneminde ‘arz-ı hâl sunma hakkı yaygın şekilde kullanılmıştır. Arşivlerde şikâyetlerle ilgili olarak padişahın hükümlerini içeren şikâyet defterleri vardır. Bu defterlerdeki kayıtlarda şikâyetle bulunanlara bakıldığında hemen her kesimden insanın şikâyet için ‘arz sunma hakkının olduğu anlaşılır. Padişah’tan başlayarak taşradaki küçük idareci ve makamlara kadar yetkili her makama ‘arz-ı hâl sunulmuştur. En etkili ve ilgi çekici ‘arz-ı hâller padişaha sunulanlardır. Padişaha ‘arz-ı hâl sunmak için genellikle padişahın cuma selâmlığı, bayram namazı, türbe ziyareti, ava çıkması, dinlenmek için civardaki bahçe ve köşklere gitmesi vb. özel durum ve zamanlar en uygun vesileler olarak kabul edilmiştir. Ayrıca padişah halkın şikâyetlerini almak üzere bu gibi fırsatları ne kadar çok yaratırsa o kadar âdil sayılmıştır. Kimi zaman padişahın dikkatini çekmek amacıyla şikâyeti olanların saraya yakın yerde ateş yaktıkları da görülmüştür⁶.

Sunulan ‘arz-ı hâllerle padişah başta olmak üzere, sadrazam ve diğer yetkililer yakından ilgilenmişlerdir. Dîvân-ı Hümâyûn, ikinci divanı, cuma divanı ve taşrada eyalet divanı gibi en yetkili idarî organların görevleri arasında, ‘arz-ı hâlleri kabul etmek ve değerlendirmek de vardır. Koçi Bey risalesinde de halkın şikâyetlerinin nasıl dinleneceğini ve onların ‘arz-ı hâllerinin nasıl kabul edileceğini anlatan bir bölüm bulunur. Bu bölümde sunulan ‘arz-ı hâllerin bizzat padişahın emriyle kapıcılar kethüdası tarafından toplanması, padişahın bunları tek tek okunması ve ilgilenmesi için bir hatt-ı hümâyûnla sadrazama gönderilmesinin âdet olduğu belirtilir⁷.

⁴ *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, a.g.m., s.170; İpşirli, 1991, a.g.m. 447-448; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, “Arzuhalci” mad., MEB. Yayını, İstanbul 1971, c.1, s.90.

⁵ *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, a.g.m., s.170; İpşirli, 1991, a.g.m., s. 447-448; Pakalın, a.g.m., s.90.

⁶ İnalcık, a.g.m., s.33.

⁷ İpşirli, 1991, a.g.m., s. 447-448.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/1 Winter 2008*

Bir köy, bir kasaba halkının padişaha topluca ‘arz-ı hâl sundukları da sık sık görülür. Bu tür ‘arz-ı hâllerdeki şikâyetler ve talepler üzerinde önemle durulmuştur. Şikâyetler sebebiyle gerektiğinde sadrazam, beylerbeyi, kadı vb. yöneticiler idam da dahil olmak üzere ağır şekilde cezalandırılmıştır. Sadrazamlara da çok çeşitli niteliklerde ‘arz-ı hâller sunulmuştur. Tayinlerle ilgili olarak verilen ‘arz-ı hâllerde sadrazam kethüdası ‘arz-ı hâlin sağ üst köşesine “mahalli görüle” yazarak bunu baş muhasebe, mevkufat, ruûs kalemi veya defterhane gibi kalemlere, eski kaydının çıkarılması ve gerekli bilginin verilmesi için gönderir. ‘Arz-ı hâl burada incelendikten sonra o memuriyet veya cihetin münhal olup olmadığı, daha önce ve o sırada kimin üzerinde olduğu gibi bilgiler derkenar olarak yazılır ve ‘arz-ı hâl tekrar sadârete gönderilir. Bu kayıtlar incelendikten sonra sadrazam uygun görürse dilekçeye, “mücebince tevcih olunmak buyuruldu” ibaresini ve tevcih tarihini yazar, ayrıca yapılan muamelenin doğruluğunu ve kendisi tarafından yapıldığını bildirmek üzere “mücebince” kaydı üzerine “sah” işaretini koyar. Son işlemler de tamamlandıktan sonra sonuç ‘arz-ı hâl sahibine bildirilir. Şeyhülislâm sadrazama ‘arz-ı hâlinde, “ma’rûz-ı dâî budur ki” veya “ma’rûz-ı dâileridir ki”, kadılar ve diğer ilmiye sınıfı mensupları, “der-i devlet-mekîne ‘arz-ı dâî-i kemîne oldur ki”, beylerbeyiler, kaptan paşa ve dârüssaâde ağası ve diğer üst seviyedeki yetkililer, “der-i devlet-mekîne arz-ı bende-i kemîne oldur ki” veya “dergâh-ı felek-penâh türabına ‘arz-ı bende-i bi-mikdâr budur ki” şeklinde, daha aşağı seviyedekiler ise “devletlü, saâdetlü, mürüvetlü, merhametlü, sultânım hazretleri sağ olsun” gibi bir elkâb kullanırlar.

Osmanlı İmparatorluğu’nda en yetkili merci olan Divân-ı Hümâyûn’a ‘arz-ı hâl sunulması çok önemli ve yaygın bir uygulamadır. Divân-ı Hümâyûn bu konuda bütün imparatorluk halkına açık olmakla birlikte bu haktan daha çok İstanbul ahalisi faydalanmıştır. ‘Arz-ı hâller belli bir gündem içerisinde XVI. yüzyıl sonlarına kadar reisülküttâb, daha sonraki yüzyıllarda birinci ve ikinci tezkireciler tarafından yüksek sesle okunmuş, yetkililer tarafından da gereği yapılmıştır. Divân-ı Hümâyûn’un çalışmalarını günümüze ulaştıran mühimme ve şikâyet defterlerinde çok sayıda ‘arz-ı hâl örneğine rastlanmaktadır. Tevkii Abdurrahman Paşa Kanun-nâmesi’ndeki kayıtlardan, sadrazamın kendi konağında topladığı ikinci divanına, kazaskerlerle yaptığı cuma divanına, İstanbul ve bilâd-i selâse kadıları ile yaptığı çarşamba divanına da birçok ‘arz-ı hâller verildiği ve bunların tezkireciler tarafından okunduğu anlaşılmaktadır. Merkez teşkilâtının çeşitli yetkili makamlarına sunulan ‘arz-ı hâllerden ayrı olarak taşrada eyalet divanına da ‘arz-ı hâl sunulduğu bilinmektedir⁸.

Yukarda söz ettiğimiz bir çeşit şikâyet dilekçesi niteliği taşıyan mensur ‘arz-ı hâllerin yanı sıra çeşitli edebî eserlerde de hem mensur hem de manzum ‘arz-ı hâller bulunmaktadır. Külliyyât içindeki Kânî münşeâtında bulunan “Sûret-i ‘Arz-ı Hâl (vr. 133)”, “Sûret-i ‘Arz-ı Hâl Ez-cânib-i Hod (vr. 137)”, “Sûret-i ‘Arz-ı Hâl (vr. 145a-b)” başlıklı ‘arz-ı hâller münşeât mecmualarındaki mensur ‘arz-ı hâllerdendir. Manzum ‘arz-ı hâllere ise Divan şairlerinin divanlarında bulunan çeşitli nazım şekilleriyle yazılmış ‘arz-ı hâlleri örnek vermek mümkündür. Manzum ‘arz-ı hâllerde şairler içinde bulundukları durumu ve isteklerini manzum olarak, mensur ‘arz-ı hâllerden daha sanatlı ve farklı bir biçimde ifade etmişlerdir.

Bu makalede çeşitli divanları tarayarak ulaşabildiğimiz 12 ‘arz-ı hâlden yola çıkarak manzum ‘arz-ı hâllerin biçim ve içerik özelliklerini tespit edip bu tür eserleri tanıtmayı amaçlıyoruz. ‘Arz-ı hâl sayısının divanların ve mecmuaların daha ayrıntılı olarak incelenip taranmasıyla artabileceğini düşünmekle birlikte,

⁸ İpşirli, 1991, a.g.m., s.447-448.

şimdilik ulaşabildiğimiz örnekler yardımıyla bilgi vermeye çalışacağız. Manzum 'arz-ı hâl örneklerinin yazıldığı yüzyıllar, şairleri, başlıkları, vezinleri, nazım şekli, uzunluğu ve konularıyla ilgili olarak şunları söyleyebiliriz:

Gelibolulu Âli

"Velehu 'Arz-ı Hâl-i Manzûm" başlıklı, Feilâtûn/Mefâ'ilûn/Feilûn vezniyle ve mesnevi nazım şekliyle yazılmış. 20 beyit. Gelibolulu Âli padişaha hitaben yazdığı 'arz-ı hâline padişahın övgüsüyle başlar. İki yıl çok sıkıntı çekerek Arslan ve Güşâde adlı hünerli iki gulam (köle) yetiştirdiğini, gulamların özelliklerini, padişah hizmetine layık hâle getirebilmek için eğitimlerine ve sanat sahibi olmalarına gayret ettiğini anlatır. Padişahın bu değerli gulamlara ilgi göstermesini bekleyen şair, kendisine de bir hizmet şansı verilmesini ister. Uygun görülen görev bir kitabet (kâtiplik) dahi olsa kabul edeceğini belirtir. Devlet hizmetinden uzak kalmayı istemediğini, padişahın vereceği her görevi yerine getirmeye hazır olduğunu söyler⁹.

Hayretî

"Arz-ı Hâl-i Mahbûb-ı Hod" başlıklı, Fâ'ilâtûn/Fâ'ilâtûn/Fâ'ilâtûn/ Fâ'ilûn vezniyle mütekerrir murabba nazım şekliyle altı bent halinde yazılmış. Hayretî 'arz-ı hâlinde diğerlerinden farklı olarak sevgilisine içinde bulunduğu durumu anlatır. Divan şiirinin bilinen sevgili tipinin özelliklerinden yararlanarak sevgilisini tasvir eder. Sultana benzettiği sevgilisinin kendisini reddetmemesini, ondan ilgi beklediğini dile getirir. Sevgilisinin durumuyla kendi durumunu kıyaslar. Sevgilisinden söz ederken onu güle, kendini bülbüle benzeten şair, ayrıca servi boylu sevgiliyi hükümdar, kendisini de onun kulu, kölesi olarak tanımlar. Sevgilisine ulaşamamanın mutsuzluğu içinde olduğunu belirtir.¹⁰

Azmizâde Hâletî

1. "Hazret-i Şâh-ı Cihâna 'Arz-ı Hâlümdür" başlıklı, Mefâ'ilûn/Mefâ'ilûn/Fe'ülûn vezniyle ve mesnevi nazım şekliyle yazılmış. 108 beyit. Sultân II. Osman'a sunulduğu anlaşılan 'arz-ı hâline Azmizâde Hâletî mübalağalı bir şekilde çeşitli yönlerden padişahı överek başlar. Kendi durumunun daha iyi olacağına dair umudunu dile getirdikten sonra felekten ve dünyadan şikâyet eder, çektiği sıkıntıları anlatır. İsteklerinin bir türlü gerçekleşmediğini, bir iki kötünün haksızlığına uğradığını söyler. Padişahı yardım beklediğini, tuzağa düştüğünü, zamanın hünerlilerin düşmanı olduğunu belirtir. Hünerli olmasının hasımlarının sayısının artmasına sebep olduğunu, şansının dönmesini, şiir ve inşâsının takdir edilmesini, itibar görmeyi ister. Kendi şairlik yeteneğini över, padişah şiirlerine, divanına ilgi gösterecek olursa şansının döneceğini düşünür. Atalarının yetenekli, devlet hizmetinde görev almış kimseler olduğuna dikkat çeker. Ailesinin ve kendisinin uzun zamandır padişaha hizmet ettiklerini vurgular. Padişahın kendisine bir vakıf vermesinin uygun olduğunu belirtir. Bu isteğini dile getirdikten sonra padişaha sıkıntı vermek niyetinde olmadığını söyler. Dua ederek 'arz-ı hâlini bitirir¹¹. Şair II. Osman'a sunduğu bu arz-ı hâlden sonra 1618'de Mısır kadılığına tayin edilmiştir¹².

2. "Arz-ı Hâl Tarîkiyle Sultân Murâd Hazretlerine Virilmüşdür" başlıklı, Mefâ'ilûn/Mefâ'ilûn/Fe'ülûn vezniyle ve mesnevi nazım şekliyle yazılmış. 146

⁹ İsmail Hakkı Aksoyak, *Gelibolulu 'Âli ve Divanlarının Tenkitli Metni*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1999, s.1531-1532.

¹⁰ Mehmed Çavuşoğlu, M.Ali Tanyeri, *Hayretî Divan*, Tenkidli Basım, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1981, s.120-121.

¹¹ *Azmi-zade Haleti Divanı*, c.II, Giriş ve Tenkitli Metin, haz.: Bayram Ali Kaya, Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları 57-58, Harvard 2003, s.42-45.

¹² Halûk İpekten, "Azmizâde Hâletî" mad., DİA, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul, c.4, ss.348-349.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/1 Winter 2008*

beyit. Azmîzâde Hâletî ikinci ‘arz-ı hâline padişaha dua ile başlar. Ardından padişahın övgüsüne geçer. Dâra, İskender, Feridun vb. tarihi, efsanevi kişilere telmihler yaparak kasidelerin medhiye bölümlerinde olduğu gibi mübalağalı bir şekilde padişahın övgüsüne devam eder. Kendi hâlini anlatmaya geçtiğinde sıkıntılarının çokluğundan yakınır. Bahtsızlığını, umutsuzluğunu, çaresizliğini, yaşadığı çeşitli sorunları ayrıntılı olarak anlatır, feleğin acımasızlığından şikâyet eder. Padişahın kendisine yardımcı olmasını, muhtaç bir insan olarak başka kapıya gönderilmemesini ister. Padişahın derdinin ne olduğunu bilip anlayacağından emin olduğunu belirten şair, düşmanlarının eziyetinden, kötülüğünden şikâyet eder. Kendisinin suçsuz olduğunu anlatır. Yeni bir mansıp alıp daha iyi duruma gelmek üzereyken düşmanları yüzünden rahat edemediğini, sevinemediğini söyler. Sıkıntılarının tek kurtulma yolunun padişahın yardımı ve onun isteğiyle mümkün olacağını belirtir. Kendi özelliklerini elini, dilini, sözlerini, ilmini, hayal gücünü, şairliğini, yaradılışını, abartılı bir şekilde överek anlatan şair, padişahın zavallı kullarını unutmayaacağına inandığını belirtip dua ederek ‘arz-ı hâlini bitirir¹³.

Mâhir Abdullah

1. “Kasîde-beççe Berâ-yı ‘Arz-ı Hâl Be-Dergâh-ı Cenâb-ı Hazret-i Sultân Ahmed Han” başlıklı, Mef’ûlû/Fâ’ilâtü/Mefâ’ilü/Fâ’ilün vezniyle kaside nazım şekliyle yazılmış. 10 beyit. Mâhir Abdullah padişaha sunduğu ‘arz-ı hâlde zamandan şikâyet eder. Padişahın dertlerine çare olmasını ister. Üzüntülerini, hâlini, bahtının karalığını, isteklerinin gerçekleşmediğini anlatıp yakınır. Padişaha seslenerek kendisini iyi duruma getirmesini diler. Eğer padişah isteğini yerine getirirse adının felekte güneş gibi şöretli, ünlü olacağını söyler¹⁴.

2. “Muhammes Der-zımn-ı ‘Arz-ı Hâl Be-Hâk-pây-ı Hazret-i Sultân Mustafa Firistâde Bûdî” başlıklı, Fe’ilâtün/ Fe’ilâtün/ Fe’ilâtün/Fe’ilün vezniyle mütekerrir muhammes nazım şekliyle 7 bent halinde yazılmış. Mâhir Abdullah, ikinci ‘arz-ı hâlinde de “Kişi yakdığı çerağ üstüne pervâne gerek” atasözünü tekrarlayarak padişahın kendisine ilgi gösterip yardımcı olmasını ister. Şaire göre padişah kendi yardımları sayesinde durumunu düzelterken koruyup gözetmeye devam etmelidir. Eğer dünyada şöretinin artmasını istiyorsa has kulları ona hâlini bildirdiğinde bir söz ile onların isteğini yerine getirmeli ve onlara yardımcı olmalıdır. Son bentte şair, padişaha seslenerek, emrinin Cem ve İskender misali etkili ve geçerli olduğunu hatırlatıp bağışta ve cömertlikte bulunmasını ister. Şeyhülislâma kendisini tanıtmayı beklediğini ifade eder¹⁵.

Vahîd Mahtûmî

“‘Arz-ı Hâl-i Mahtûmî Berâ-yı Sultân Mahmûd Han” başlıklı, vezni Fe’ilâtün/Mefâ’ilün/Fe’ilün. Mesnevi nazım şekliyle yazılmış. 83 beyit. Vahîd Mahtûmî ‘arz-ı hâline padişahın övgüsüyle başlar. Sonra hâlini anlatmaya geçer. Enderun’da on yıl hizmet ettiğini, bu hizmette başarılı olduğunu, şiirleriyle meclislerin tadı tuzu haline geldiğini, marifetliliğini dile getirir. Eserlerinden söz eder. Kaside söyleyip tarih yazdığını, Mora fethini anlatan bir kitabı olduğunu, divanını görenlerin beğendiğini belirtir. Devlet büyüklerinin ilgisizliği nedeniyle zor duruma düştüğünü söyler. Çevresindeki kıskanç insanların da zor duruma düşmesinde payı olduğunu anlatır. Şair, silahtar olmuş, azatlık damgası yerine elinde bir kâğıtla Rakka valisine gönderilmiş sonrasında da fermanla Rakka’da iskâna mecbur edilmiştir. Devletten umduğu yardımı görememiştir. Kadının haksızlığından, düşmanlığından, adaletli davranmadığından şikâyet eden şair,

¹³ Kaya, 2003, a.g.e., s.45-49.

¹⁴ Hasibe Kayhan, *Mâhir Abdullah, Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Divanı’nın Tenkidli Metni*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Konya 1999, s.113.

¹⁵ Kayhan, a.g.e., s.423-424.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/1 Winter 2008*

hâlini kime anlatırsa anlatsın bir karşılık alamaz. Üç sene bu şekilde çölde çaresiz kalır. Düşmanının kim, günahının ne olduğundan habersiz dolaşır. Kalpazanlık etmedim, sahte ferman düzenlemedim, kimsenin namusuna el uzatmadım, din düşmanına kale vermedim diye düşünür. Bunların hangisini yaptım diye kendisine sorar. Sonuçta düşkünlüğünün sebebinin gururu, başına gelenlerin de kendi kusuru olduğuna karar verir. Dua ederek içinde bulunduğu sıkıntıdan kurtulmayı, yeniden padişahın hizmetinde çalışmayı ister. Şair, Sultân Mahmud padişah olunca onun yardımını talep eder. Bir hatası olduysa affını, daha önce olduğu gibi silahşorluk görevi verilmesini ister. Anne babasının yaşlı, güçsüz ve bakıma muhtaç olduklarını, ailesinin umutla yeniden görev almasına duacı olduklarını söyler. Padişahın merhamet ve ihsanını beklediğini söyleyip dua eder. Bu manzum 'arz-ı hâli sunarak muradına ulaşmayı dilediğini bildirip 'arz-ı hâlini bitirir¹⁶.

Seyyid Vehbî

1. “ ‘Arz-ı Hâl-i Manzûm” başlıklı, Mef’ûlü/Fâ’îlâtü/Mefâ’îlü/Fâ’îlün vezniyle kıt’a (kıt’a-i kebîre) nazım şekliyle yazılmış. 20 beyit. Seyyid Vehbî ‘arz-ı hâlinde önce sadrazamı över, sonra kendi hâlini anlatmaya başlar. Sadrazamın ilgisinden ayrı kalmanın üzüntüsü içinde olduğunu söyleyen şair, etrafındakilerin kini yüzünden kötü duruma düştüğünü ve yardıma ihtiyacı olduğunu dile getirir. Kendisine peşin 3 aylık maaş verilirse yoksul, müflis bir kimseyken mutlu ve isteğine ulaşmış olacağını söyler. Her ay beş kese ödenmesi hususunda emir verilmesini isteyen şair, bunu yapmanın çok kolay olacağını, ataları, soyu ve peygamber aşkına sadrazamın acıyıp yardım etmesini dileyerek ‘arz-ı hâlini bitirir¹⁷.

2. “ ‘Arz-ı Hâl” başlıklı, Mef’ûlü/Mefâ’îlü/Mefâ’îlü/Fe’ûlün vezniyle ve kıt’a (kıt’a-i kebîre) nazım şekliyle yazılmış. 14 beyit. Vehbî, sadrazama yazdığı ‘arz-ı hâlde gök cisimleriyle ilgili tasvirlerden yararlanarak yıldızı düşen bir devlet adamından söz eder. Yıldızı düşenin kim olduğunu öğrenince kendi durumunun da koruyucusunun yıldızının düşmesiyle birlikte kötüye gittiğini anlatır. Velinimeti azledilince Vehbî de düşkünler arasına katılmıştır. Şair, içinde bulunduğu bu kötü koşulları dikkate alarak yeni sadrazamın da kendisine lütufta bulunmasını isteyip ‘arz-ı hâlini tamamlar¹⁸.

3. “ ‘Arz-ı Hâl” başlıklı, Mef’ûlü/Mefâ’îlü/Mefâ’îlü/Fe’ûlün vezniyle kıt’a (kıt’a-i kebîre) nazım şekliyle yazılmış. 14 beyit. Vehbî ‘arz-ı hâle doğrudan içinde bulunduğu hâli anlatarak başlar. Gönül ehlinin dünyada kendininki gibi bir velinimete sahip olmasının şans olduğunu söyler. Velinimeti sadrazamın verdiği yardım sözü sonucunda her ne görev verilirse razı olacağını bildirir. Azıcık ilgi gösterilirse yeteneğini ortaya koyabileceğini söyleyen şair, mektupçuluk görevinin uygun olduğunu belirtir. Bir tezkire yazılırsa isteğinin yerine geleceğini, velinimetinin yardımına ihtiyacı olduğunu anlatan şair, her fırsatta sevgi ve saygısını göstermeye hazır olduğunu ifade eder. Velinimetine dua eder ve bundan sonra sözünü onun niteliklerini, övgüsünü yapmaya vakfedeceğini söyler. Nef’îyi unutturmazsa kınanmayı hak edeceğini ancak onu unutturabilmesi için de onun kadar kendisine de ilgi gösterilmesi gerektiğini söylemeyi ihmal etmez. Nef’î ile kendini kıyaslayarak sözlerini tamamlar¹⁹.

¹⁶Bahattin Kahraman, *Vahid Mahtûmî, Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Eserlerinin Tenkidli Metni*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Konya 1995, s. 836-841.

¹⁷*Seyyid Vehbî ve Divanı’nın Karşılaştırmalı Metni*, haz.: Hamit Dikmen, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1991, s.326-327.

¹⁸Dikmen, a.g.e., s.327-328.

¹⁹Dikmen, a.g.e., s.329-330.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/1 Winter 2008*

4. “‘Arz-ı Hâl” başlıklı, Mef’ülü/Fâ’îlâtü/Mefâ’îlü/Fâ’îlün vezniyle kıt’a (kıt’a-i kebîre) nazım şekliyle yazılmış. 22 beyit. Şair ‘arz-ı hâle ‘arz-ı hâli sunduğu sadrazama hitap ederek başlar. Kendi sözlerini dinlemesini, şair sözü olması nedeniyle sözlerinin dinlenmeyi hak ettiğini belirtir. Eski dostu, zavallı, aciz kulu olduğu, özlemini çektiği hamisine seslenen Vehbî, onun gibi bir koruyucuya sahip olmasına rağmen başı boş bırakılmasından yakınır. İçinde bulunduğu durumdan dolayı yaptıklarının yanlış olup olmadığını ve görev dağıtımını yapılırken kendi payına mansıb yerine kazânın uygun görülmesi konusundaki fikrini bir kez olsun söylemesini ister. Umduğu görevin verilmeyişinin nedenlerini sorar. Nasıl bir hata yaptığını anlamaya çalıştığını belirtir. Kendisi fitne çıkarmamış, azgınlık etmemiş, kötü işlere karışmamıştır. Yaptığı işleri ve yazdığı eserleri anlatan şair, içinde bulunduğu duruma düşmesine neyin sebep olduğunu merak eder. Sadece kendisine karşı farklı bir davranış sergilendiğini düşünerek niçin böyle bir haksızlığa uğradığını öğrenmek ister. Nasıl davranması gerektiğine karar veremez, zamanın gerektirdiği şükür mü şikâyet mi diye sorar. Azarlanmaktan kurtulup yardım ve himaye görmek için ne yapması gerektiğini anlamaya çalışır. Hamisine sığınarak başına gelenlerin sorumlusunu öğrenmek istediğini bildirip ‘arz-ı hâlini bitirir²⁰.

Osman Nevres

“‘Arz-ı hâl başlıklı, Fe’îlâtün/Fe’îlâtün/Fe’îlâtün/Fe’îlün vezniyle kaside nazım şekliyle yazılmış. 114 beyit. Osman Nevres’in ‘arz-ı hâlinde başlıktan sonra diğer örneklerden farklı olarak şairin ‘arz-ı hâl yazma nedenini açıklayan mensur bir bölüm vardır. Bu bölümde şairin Bağdat’ta ordu muhasebecisi olduğu, teftiş amacıyla gelen memur tarafından suçlu bulunduğu söylenir. Şumnu’da II. Ordu-yı Humâyun muhasebecisiyken suçlu bulunması şairin azl edilmesine neden olur. Azl edildiği için uzun süre maaşsız, sefil ve perişan durumda kalan Osman Nevres, içinde bulunduğu zor durumu anlatarak affedilmesi ve kendisine yeni bir görev verilmesi isteğiyle Şûrâ-yı Devlet Reisi Kâmil Paşa’ya ‘arz-ı hâl sunmuştur.

Osman Nevres ‘arz-ı hâline Kâmil Paşa’nın övgüsüyle başlar. Övgünün ardından içinde bulunduğu durumdan, kendisine yönelik suçlama ve iftiralarından söz edip haksızlığa uğradığını dile getirir. Rüşvet yemediğini, kötü bir iş yapmadığını söyler. Kendisini suçlayanların da bir gün mutlaka hesap vereceklerini anlatır. Bağdat’ta bulunduğu sıralarda çektiği sıkıntılardan söz eden şair, ayıp olduğunu bilmekle birlikte mecbur kaldığını belirtip kendi şairlik yeteneğini över. Bu kadar yetenekli bir şair olduğu için kötü işler yapmasına imkân olmadığını, 9 aydır maaşsız ve acınacak halde yaşamaya çalıştığını anlatır. İçinde bulunduğu zorluklardan ve kötü yaşam koşullarından dert yanar. Kâmil Paşa’dan bu durumdan kurtulabilmesi için yardım ister. Kâmil Paşa hakkındaki olumlu düşüncelerini ve iyi dileklerini sıralar. Ailesinin ve kendisinin içinde bulunduğu hâlin ne derece kötü olduğunu, derdinin saymakla bitmeyeceğini söyler. Paşa’nın merhametini ve yardımını dileyen şair, ‘arz-ı hâlini Paşa’ya dua ederek bitirir²¹.

Verilen bilgilerden de anlaşılacağı gibi 12 ‘arz-ı hâlde; 4 mesnevi, 4 (kıt’a) kıt’a-i kebîre, 1 kaside, 1 kaside-beççe, 1 mütekerrir muhammes ve 1 mütekerrir murabba olmak üzere altı farklı nazım şekli kullanılmıştır. Vehbî’ye ait 2 ‘arz-ı hâlde bazı kaynak ve nüshalarda ‘arz-ı hâl kaside başlığı kullanılsa da şiirlerin

²⁰ Dikmen, a.g.e., s.330-332.

²¹ *Osman Nevres ve Divanı (İnceleme-Metin)*, haz. Bayram Ali Kaya, Gökkubbe Yayınları, İstanbul 2007, s. 446-453.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/1 Winter 2008*

kafiye şeması kaside değil kıt'a-i kebîreye uygundur²². Manzum 'arz-ı hâllerde en çok mesnevi ve kıt'a (kıt'a-i kebîre) nazım şekillerinin tercih edildiği görülmektedir. Bu nazım şekillerinin çok kullanılmasında kafiye kolaylığı, şairin içinde bulunduğu durumu daha rahat ve ayrıntılı bir şekilde ifade etme imkânının etkili olduğu düşünülebilir. 'Arz-ı hâller biçimsel özellikler açısından yazıldıkları nazım şekillerinin özelliklerini büyük ölçüde taşımakla birlikte içerik yönünden farklıdır. 'Arz-ı hâllerde kullanılan aruz vezinleri şunlardır:

Mef'ûlû/ Fâ'ilâtû/ Mefâ'ilû/ Fâ'ilûn (3)
 Mef'ûlû/ Mefâ'ilû/ Mefâ'ilû/ Fe'ûlûn (2)
 Mefâ'ilûn/ Mefâ'ilûn/ Fe'ûlûn (2)
 Fe'ilâtûn/ Mefâ'ilûn/ Fe'ilûn (2)
 Fe'ilâtûn/ Fe'ilâtûn/ Fe'ilâtûn/ Fe'ilûn (2)
 Fâ'ilâtûn/ Fâ'ilâtûn/ Fâ'ilâtûn/ Fâ'ilûn (1)

Görüldüğü gibi 'arz-ı hâllerde 6 farklı aruz vezni kullanılmış olup en fazla kullanılan vezin 3 şiirin vezni olan Mef'ûlû/Fâ'ilâtû/Mefâ'ilû/ Fâ'ilûn'dür. Hacim açısından manzum 'arz-ı hâllerin en kısası 10 beyitlik kaside-beççe, en uzununu 146 beyitlik mesnevidir.

'Arz-ı hâllerde kullanılan dil ve anlatıma bakıldığında hacimli 'arz-ı hâllerde 'arz-ı hâli yazan şairlerin daha çok tahkiye ve tasvir tekniklerini kullanmakla birlikte, yer yer karşılıklı konuşmalar, soru ve cevaplar aracılığıyla içinde bulundukları koşullar hakkında ayrıntılı bilgi vermeye çalıştıkları görülür. Övgü amacıyla yazılan kasidelerde olduğu gibi 'arz-ı hâllerde de yardımcı istenen padişah veya devlet adamının övgüsünde mübalağalı ve ağır bir dil kullanılmıştır. Ayrıca şairler kendi şairlik yeteneklerini de benzer şekilde abartarak övmüşlerdir. Dua bölümlerinde de kasidelerdekine benzer ifadelerle yer verilmiştir. Ancak mensur 'arz-ı hâllerle kıyaslandığında belirli kalıplara uyulmakla beraber manzum 'arz-ı hâllerde yazarlarının şair olması nedeniyle daha sanatlı ve etkileyici bir anlatım vardır. Şairler kendi bilgi ve becerileri doğrultusunda anlatmak istediklerini olabildiğince güzel ifadelerle dile getirmeye çalışmışlardır.

'Arz-ı hâllerin şairlere ve yüzyıllara göre sayısal dağılımı şu şekildedir:

Gelibolulu Âli (16. yüzyıl): 1 'arz-ı hâl.
 Hayretî (16. yüzyıl): 1 'arz-ı hâl.
 Azmizâde Hâletî (17. yüzyıl): 2 'arz-ı hâl.
 Mâhir Abdullah (17. yüzyıl): 2 'arz-ı hâl.
 Vahid Mahtûmî (18. yüzyıl): 1 'arz-ı hâl.
 Seyyid Vehbî (18. yüzyıl): 4 'arz-ı hâl.
 Osman Nevres (19. yüzyıl): 1 'arz-ı hâl.

Manzum 'arz-ı hâllerin bulabildiğimiz ilk örneği 16. yüzyıla son örneği ise 19. yüzyıla aittir. En çok 18. yüzyıla ait 'arz-ı hâl örneği vardır. İlk 'arz-ı hâlin 16. yüzyıla ait olması Osmanlı Devleti'nin bu yüzyıldaki sosyal ve idari yapısıyla ilgilidir. 18. yüzyılda görülen 'arz-ı hâl örneklerindeki artışın devlet görevlerinin dağıtımında yaşanan sorunların çokluğuyla bağlantılı olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü bu döneme ait 'arz-ı hâllerde genellikle görev dağılımında uğranılan haksızlıklardan şikâyet edildiği, kişilere yetenek, bilgi ve becerilerine uygun görevler verilmediği üzerinde durulmuştur.

Hayretî'nin 'arz-ı hâli dışındaki 'arz-ı hâllerin büyük bir bölümü özellikle de hacimli olanları yani Hâletî, Mahdumî ve Osman Nevres'in 'arz-ı hâlleri içerik ve düzenleniş bakımından birbirlerine benzemekte olup manzum 'arz-ı hâllerin

²² Dikmen, 1991, a.g.e., s. 326-332; Hamit Dikmen, "Seyyid Vehbî'nin Hayatı Eserleri ve Sanatçı Kişiliği", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ocak-Haziran, Adana 2004, c.4, sayı:1, s.169.

tipik örnekleri izlenimini vermektedir. Söz konusu örnekler içerik açısından mensur 'arz-ı hâl dilekçelerine daha yakındır. Mensur 'arz-ı hâllerde dilekçe sahibinin kendini tanıttığı ve isteklerini bildirdiği bölümler en geniş anlamda üç örnekte görülmektedir. Tespit ettiğimiz örnekler arasında diğerlerinden özellikleri açısından en farklı olanı Hayreti'nin 'arz-ı hâlidir. Neredeyse tamamı padişaha, sadrazama, önemli görevlerde bulunan ya da şairin hamisi durumundaki kimselere hitaben yazılmış manzum 'arz-ı hâllerin hepsinde övgü, dua, içinde bulunulan kötü koşullardan şikâyet ve görev isteğine ilişkin bilgiler yer alır. Beyit sayısı fazla olan örneklerde bu bilgilere şairin sahip olduğu özellikler, eserleri, şairlik yeteneği, daha önce kendisinin ya da ailesinin aldığı görevler, düşmanlar ya da iftira sebebiyle kötü duruma düşme, suçsuzluğunu bildirip yardım isteme vb. eklenir.

Manzum 'arz-ı hâller tür açısından hasb-ı hâller ve şikâyet şiirleriyle bazı yönlerden benzer özelliklere sahiptir. Söz konusu şiirlerin ortak özellikleri, hepsinde şiiri yazarların içinde bulundukları ekonomik ve sosyal koşullar ya da yaşadıkları başka sorunlarla ilgili şikâyetlerini dile getirmeleridir. Ancak görebildiğimiz kadarıyla bazı istisnalar dışında hasb-ı hâl ve şikâyet şiirlerinde genellikle şikâyetler dile getirilmiş, açıkça herhangi bir kişiden belirli taleplerde bulunulmamıştır. 'Arz-ı hâllerde ise, içinde bulunulan koşulların kötülüğü, şikâyetler dile getirildikten sonra yardım ya da görev isteğine yer verilmiş, mutlaka ekonomik anlamda desteğe ihtiyaç duyulduğuna dikkat çekilmiştir. Ayrıca 'arz-ı hâller dilekçe gibi belirli makam ve mevkide bulunan kimselere sunulurken benzer türdeki diğer şiirler için her zaman böyle bir durum söz konusu değildir.

SONUÇ

Şikâyet dilekçesi olarak bilinen, şikâyet defterlerinde yer alan mensur 'arz-ı hâller, belirli bir kişi ya da kurumdan, haksız uygulamalardan, devlet görevlileri ya da devlet dairelerinden şikâyet içerikli olup çeşitli konularda halkın yaşadığı sorunların ve haksızlıkların giderilmesi için yazılmışlardır. Divanlarda bulunan manzum 'arz-ı hâllerde ise şairler, daha çok kendi durumlarını anlatmışlardır. Belirli kişi ya da kurumlardan çok kendi durumlarından şikâyet edip niteliklerini belirtmiş, padişah ya da devlet adamlarından uygun bir görev verilmesini istemişlerdir. İçinde bulundukları maddî ve manevî koşulların iyileştirilmesi isteğiyle 'arz-ı hâl yazıp yaşadıkları sorunlardan da genellikle çevrelerindeki kıskanç kimseleri ya da düşmanlarını sorumlu tutmuşlardır.

Manzum ya da mensur olsun 'arz-ı hâller Osmanlı toplumunda yaşayan kişi veya kurumların şikâyetlerini dile getirme yöntemlerini, halkla padişah ya da idareciler arasındaki iletişimi, devletin şikâyetlere ilişkin tutumlarını göstermesi bakımından önemli olup tarihi belge niteliği taşırlar. Ayrıca manzum 'arz-ı hâller 'arz-ı hâli yazar şairin hayat hikâyesi, eserleri, aldığı görevler, döneminin devlet adamlarıyla olan ilişkisi, beklenti ve isteklerini dile getirme biçimi vb. birçok konuda bilgi içermeleri nedeniyle edebî ve tarihî değere sahip eserlerdir. Söz konusu eserler aracılığıyla şaire ve şairin yaşadığı döneme dair birinci elden çeşitli bilgilere ulaşmak mümkün olacaktır. Bu nedenle manzum 'arz-ı hâller de mensur 'arz-ı hâller gibi değişik yönlerden incelenmesi ve değerlendirilmesi gereken eserlerdir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/1 Winter 2008*

KAYNAKÇA

- Azmi-zade Haleti Divanı, c.I, Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Divanın Tıpkıbasımı, c.II, Giriş ve Tenkitli Metin, haz. Bayram Ali Kaya, Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları 57-58, Harvard 2003.
- Bahattin Kahraman, *Vahid Mahtûmî, Hayatı, Eserleri, Edebi Kişiliği ve Eserlerinin Tenkidli Metni*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Konya 1995.
- Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, 15. Baskı, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 1998.
- Halil İnalçık, "Şikâyet Hakkı: 'Arz-ı Hâl ve 'Arz-ı Mahzar'lar", *Osmanlı Araştırmaları, The Journal of Otoman Studies*, İstanbul 1988, sayı: VII-VIII, ss.33-54.
- Halûk İpekten, "Azmîzâde Hâletî" mad., *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul, c.4, ss.348-349.
- Hamit Dikmen, "Seyyid Vehbî'nin Hayatı Eserleri ve Sanatçı Kişiliği", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ocak-Haziran, Adana 2004, c.4, sayı:1, ss.163-191.
- Hasibe Kayhan, *Mâhir Abdullah, Hayatı, Eserleri, Edebi Kişiliği ve Divanı'nın Tenkidli Metni*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Konya 1999.
- İ.Hakkı Aksoyak, *Gelibolulu 'Âlî ve Divanlarının Tenkitli Metni*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1999.
- Kânî Ebûbekir Tokâdî, *Külliyât* 236 yk., (1206 H.), Yz. A. 2606, T 811.21808. (Millî Kütüphane).
- Mehmed Çavuşoğlu, M.Ali Tanyeri, *Hayretî Dîvan*, Tenkidli Basım, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1981.
- Mehmet İpşirli, "Mahzar" mad., *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, Ankara 2003, c.27, ss. 398-401.
- Mehmet İpşirli, "Arzuhal" mad., *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul 1991, c.3, ss. 447-448.
- Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, "Arzuhalci mad.", MEB. Yayını, İstanbul 1971, c.1, s.90.
- Osman Nevres ve Divanı (İnceleme-Metin)*, haz. Bayram Ali Kaya, Gökkubbe Yayınları, İstanbul 2007.
- Seyyid Vehbî ve Divanı'nın Karşılaştırmalı Metni*, haz. Hamit Dikmen, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1991. c.I-II.
- Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, "Arz-ı hâl " mad., Dergâh Yay., İstanbul 1977, c.1, s.170.